

## ՄԽԻԹԱՐԵԱՆՆԵՐԻ «ՏԱՐԵԳՐՈՒԹԻՒՆ»

(1800-1803) ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆԸ

Ի տարբերութիւն աշխարհագրական սահմաններով երկրորդ հայրենիքի, ոգու հայրենիքը սահմաններ չի ճանաչում: Մեր պատմական ճակատագիրն ունեցող ժողովրդի համար ոգու հայրենիքի շառաւիղները կարող են ձգուել մինչեւ Կեսարիա ու Սամոսատ, Ամաստեղամ ու Մադրաս ու էլի այլ միջօրէականներ: ԺԸ դարի շեմին խնկելի սրբավայրերի շարքը հարստացաւ եւս մէկով՝ սուրբ Ղազարով: Ինչպէս նախորդներից, այնպէս էլ յետնորդներից հոգեւոր, գիտա-մշակութային այս օջախը պէտք է տարբերուէր այստեղ ծուարած մի բուռ հոգեւորականների գործունէութեան լայնածաւալ ու համակողմանի բնոյթով, նաեւ հայկականութեան յարատեւութեամբ: Շատ սկիզբների սկիզբ եղաւ սուրբ Ղազարը, ու դրանցից մէկը մամուլի սկիզբն էր: Հեռաւոր Մադրասում խորհրդաւոր պայմաններում նոր էր լուել «Ազդարարի» ձայնը, Մխիթարեան հայրերի տպարանում 1800-ին լոյս աշխարհ եկաւ փոքր չափերով մի գիրք՝ «Տարեգրութիւն»<sup>1</sup> վերտառութեամբ, որին վերապահուած էր «Ազդարարի» հետ միասին հայ լրագրութեան աւելի քան երկհարիւրամեայ պատմութեան առաջին էջը լինելու: Անուանաթերթին Մխիթարեան:

<sup>1</sup> Մատենագիտութիւններում, գիտական աշխատանքներում իբրեւ «Տարեգրութեան» հրատարակութեան թուականներ յիշուում են 1799-1802, 1800-1802 թուերը: Իրականում առաջին «տետրակը» լոյս է տեսել 1800-ին, վերջինը՝ 1803-ին: Շփոթութեան պատճառը, հաւանաբար, այն է, որ առաջին «տետրակի» անուանաթերթին գրուած է՝ «տարեգրութիւն 1799 տարւոյն»: Աւելի ներքեւում, սակայն, կարդում ենք՝ «Յամի տեառն 1800», բացի այդ՝ «տետրակում» նկարագրուող դէպքերը սկսւում են «ի սկզբան... տարւոյս 1799» եւ ավարտւում «Դեկտեմբերի մէջը յանկարծական» մահուան յիշատակումներով: «Տարեգրութիւնը» լոյս է տեսել միաբանութեան առաջնորդների թոյլտուութեամբ՝ «հրամանաւ մեծաւորաց»:

ների գինանշանն էր՝ Ո(րդեգիր) Կ(ուսին) Վ(արդապետ) Ա(պաշխարութեան) սկզբնատառերով:

Տարեգիրքը մամո՞ւլի, թէ գրքի պատմութեան մէջ պէտք է քննարկել, մանաւանդ ինճիճեանի «Տարեգրութեան» դէպքում, երբ խմբագիրը գգուշաւոր կերպով «յօրինող» է կոչուում, նկատի առնելով բոլոր նիւթերը նրա կողմից շարադրուած լինելու պարագան: Տարեգիրքը եթէ մամուլ է, ինչու նոյն խմբին չպէտք է դասուեն միջնադարեան ժամանակագրութիւնները, որոնք նոյնպէս մէկի կողմից յօրինուած նիւթերի շարքեր են: Այսպէս շարունակելու դէպքում կարելի է հասնել ուրարտական այն արձանագրութիւններին, որոնք որեւէ արքայի՝ իրար յաջորդող արշաւանքների քարագրումն են...

Զխորանալով վիճայարոյց խնդրի մէջ՝ ընդգծենք, որ «Տարեգրութիւնը» մամուլի շարքը պէտք է դասել թերեւս այն յստակ տարբերութեան պատճառով, որ առկայ է տարեգրի եւ ժամանակագրի յօրինուածքների միջեւ: Հակառակ վերջինիս, որը հերթականութեամբ արձանագրում է բոլոր դէպքերը՝ առանց դրանք դասդասելու, տարեգիր Ղուկաս ինճիճեանը իր ընտրած թուականների իրադարձութիւնները բաժանում է խմբերի՝ քաղաքական, պատերազմական, եկեղեցական, բանասիրական (ինչպէս նաեւ սրանցից դուրս գտնուող նիւթերի մի ուրիշ բաժին՝ «դիպուածոց աշխարհի»)՝ ընթերցողին հնարաւորութիւն տալով իր որոնածը փնտռել իրական որեւէ հատուածում: Ամսագրի բաժինների նախատիպն է սա, յատկութիւն, որ տուեալ գործը մղում է դէպի մամուլի հունը:

Միանգամից չձեւաւորուեց «Տարեգրութեան» յիշեալ կառուցուածքը: Առաջին «տետրակը» համեստ մի գրքոյկ է, բաղկացած 46 էջից: «Յիշատակարան երեւելի անցից դիպելոց յաշխարհի ի սոյն ամի. կարգեալ ըստ աւուրց իւրաքանչիւր ամսոյ՝ յորում դիպան»,- անուանաթերթի այս ծրագրային յուշումը շարունակութիւն էլ ունի՝ «Յաւելեալ ի նմա եւ ընդհանուր աշխարհագրական տեղեկութիւն»: Երկրորդ տարուայ «տետրակն» առաջինի գրեթէ կրկնակի ծաւալին (72 էջ) աւելացնում է «երեւելի անցքերի» յստակ բաժանումներ՝ «Յիշատակարան քաղաքական, պատերազմական եւ բանասիրական անցից եւ դիպուածոց աշխարհի»՝ դարձեալ խստօրէն պահպանելով ներքին ժամանակագրութիւնը: Նոյն կերպ մանրամասնում են նաեւ «Ընդհանուր

աշխարհագրական տեղեկութիւնները» (թագաւորների անուններ ու տարիքներ, տէրութիւնների փոփոխութիւններ ու դաշինքներ, գիտութիւնների վիճակ, գիւտեր, արհեստներ, վաճառականութիւն): Երրորդ տարուայ տետրակում մեծ մի բաժին էլ է աւելանում «եկեղեցական»-ը: Նիւթերն արդէն շատ են, եւ տարեգիրքը լոյս է տեսնում երեք «տետրակներով» (Ա. պատերազմական վիճակ աշխարհիս (91 էջ), Բ. քաղաքական վիճակ աշխարհիս (63 էջ), Գ. եկեղեցական վիճակ աշխարհիս (10 էջ), Դ. բանասիրական վիճակ աշխարհիս (65 էջ) (վերջին երկուսը մէկ «տետրակում»): Երրորդ տարուայ տետրակն օժտուած է նաեւ ցանկով (ենթավերնագիրներով հանդերձ): Զորրորդ տարուայ «տետրակն» արդէն ըստ ամիսների է կազմուած (Յունուար 47 էջ, Փետրուար - 24 էջ):<sup>2</sup> «Տարեգրութիւնը», փաստօրէն, երեք տարուայ ընթացքում վերաճեց իւրայատուկ ամսագրի: Ուրեմն՝ շատ աւելի ճիշտ է այն մամուլի պատմութեան տիրոյթի մէջ առնելը: Մանաւանդ՝ «Յառաջաբանութեան» մէջ խմբագիրը բացատրում է պարբերականի նպատակը, հասկանալով այն իբրեւ տեղեկատուութիւն ստանալու «ամմէն մարդու» ցանկութեան իրականացում:

Խմբագիրը խոստովանում է «Տարեգրութեան» մի ուրիշ գործնական խնդիր էլ. «Եւ թէ որ ամմէն տարւան ելած տետրակը տարեգրութեան պահէ նէ, մէկ քանի տարւանէն ետքը, կունենայ... պատմական յիշատակարան մը» (1800, էջ 8): Դրա

<sup>2</sup> «Տարեգրութեան» հանրային գրադարանում պահպանուող միակ լուսատիպ օրինակում 1803 թուականի տպագրութիւնը աւարտուում է փետրուարով: Սա աւա՞րտն է, թէ մեզանում պակասում է շարունակութիւնը: Դժուար է ասել, միաբանութեանն ուղղած նամակ-խնդրանքի պատասխանը չի ստացուել, մնում են միայն կռահումները: Ինչպէս եւ «Ազդարարի» դէպքում, ոչինչ չի սպառնում կարծես հրատարակութեանը. յիշեալ փետրուարեան համարի վերջին էջում, որտեղ աւարտուում է գրերի վերաբերեալ ընդարձակ մի յօդուած, կարդում ենք. «Մեր ընթերցողներուն թէ որ հաճոյ տեսնանք աս պզտի ճառ» որ գրի գիւտի վերայ համառօտելով մը խօսեցանք, ուրիշ անգամ մը թանաքի միւթալիխ ինչդտար գիւտեր իճատ եղերեննէ՝ խօսինք» (1802, փետրվար, էջ 24): Ասել է թէ՛ դադարի հեռաւոր վտանգ անգամ չի զգացուում, ենթադրելի է, ուրեմն, որ մեզնում եղած օրինակը պակասաւոր է, մանաւանդ՝ պակասաւոր է «Տարեգրութեան» շարունակութիւն «Եղանակ Բիւզանդեանը» եւս (մինչ 1811թ.):

Համար էլ պարբերականը ժամանակակից գրքի 84x108 1/32 չափի է: Յետագայում անձնական գրադարան ձեւաւորելու այս խնդիրը մամուլը լուծելու էր թերթօնների եւ յաւելուածների ձեւով...

«Յառաջաքանութեան» մէջ Ինճինճեանը բացայայտում է պարբերականի մի յատկանիշը եւս. նրանում ներկայացուած դիպուածները «երեւելի եւ ստոյգ» պիտի լինեն, նաեւ ամբողջական՝ «ինչդրտար որ եղան մէկ տարւան մէջ» (ն.տ., էջ 8): Հէնց այստեղ աւելացնենք, որ «երեւելի եւ ստոյգ» իրադարձութիւնների մասին հնարաւորինս ամբողջական տեղեկատուութիւն ընթերցողին հասցէագրուում է բացառիկ առարկայականութեամբ: Այս մասին խմբագիրը չի յայտարարում, դա անմիջապէս նկատում է ընթերցողը՝ «տեսրակներին» ծանօթանալուց յետոյ:

Տեղեկատուութեան մասին Ինճինճեանի հայեացքներն ամբողջացնելու համար յիշենք նրա մի պնդումը եւս՝ ամէն ինչ չէ, որ կարելի է եւ պէտք է քարոզել: Դժգոհելով Յրանսիայում ծնունդ առած յեղափոխական շարժումներից, որոնք դիտում է իբրեւ մարդկային չարութեան դրսեւորումներ (տրւում են զեխութեան, «անկարգութեան վարուց»), խոր դժգոհութիւն է յայտնում բոլոր նրանցից, ովքեր «սկսան ջատագովել անկարգութիւնները, անհաւատութիւնները, որ չի ջատագովիր» (1800, էջ 5): Մերժում է «գէշ խօսքերը» (1803, Յունուար, էջ 11) ինչպէս տէրութիւնների յարաբերութիւններում, այնպէս էլ՝ «Տարեգրութեան» էջերում:

Ինչպէս կարելի է կռահել առանձին արտայայտութիւններից, բազմազան աղբիւրներ է օգտագործել, Ինճինճեանը, համադրել ու հակադրել՝ իր ըմբռնած ճիշտ ու ճշգրիտը յայտնաբերելու եւ ընթերցողին հասցնելու նպատակով: «Աս տարի ասոնք կը պատմվին» (1801, Բ, էջ 65), իսկ «պաշտամանց սկզբնաւորութեան» մասին խօսելիս վեց-եօթ սկզբնաղբիւր է յիշում (1803, Յունուար, էջ 12): Սա պարբերական ղեկավարելու կերպ էր ու եղանակ:

Ինճինճեան խմբագրի սկզբունքներից մէկն էլ ընթերցողի հետաքրքրասիրութեանը բաւարարութիւնը տալն էր, ընթերցողների տարբեր շերտերի նախասիրութիւնները հաշուի առնելը: «Տարեգրութեան» էջերում բաւականին տեղ էր յատկացւում



այսպէս կոչուած հետաքրքրաշարժ լուրերին, գիտութեան նորութիւններին: Պատկերացում կազմելու համար յիշենք մի քանի նմոյշ: Պատերազմներն ու խռովութիւնները չեն կասեցնում մարդկանց հնարամտութիւնը «նոր նոր բան գտնալու»: Ամերիկայում, օրինակ, մէկը «բանճարէն... խաս շէքէր հանեց», մէկ ուրիշը թղթի համար «ճերմակ լաթի կտորվանքները» փոխարինեց ծառերի կեղեւներով («ծառերու կեղեւներէ եւ ուռիէ»), «ինկլիզները» ճրագի «տեղ ուրիշ բան վառել» սկսան, որ աւելի «աժան է»: «Ծանօթութիւն գիտութեանց» բաժնում մի տեսակ միջազգային նորութիւններ են հաղորդուում, երբեմն՝ զգայացունց լուրեր, ընթերցման համար, բնականաբար, շատ հետաքրքիր: Փարիզում մի տիկին ճեմարան է բացել կանանց համար, նրանում 20 հազար «հատորի չափ մի «գրքատուն» հիմնել, «անոնք որ կարողութիւն չունին՝ հոն գան՝ կարդան տէի» (1800, էջ 52): Ֆրանսացի որսորդներն անտառում «եապանի մաղի՜ մը գտան, որ էր տղայ 12 տարվանի չափ», չէր խօսում, չէր լսում, մարդկանց կերակուրներից հրաժարւում էր՝ աչքը անտառին, «չորս ոտքով ծառին վրայ» ելաւ (ն.տ.): Եթէ «Տարեգրութիւնում» նկատելի է «յօրինողի» ճիգը՝ ներկայացնել հետաքրքրաշարժ դէպքեր եւս կամ հետաքրքիր ու համոզիչ դարձնել ներկայացուած դէպքն ու իրադարձութիւնը, ապա սրան յաջորդած «Եղանակ բիւզանդեան»-ի առաջին իսկ համարի առաջաբանում կայ ուղղակի խոստովանութիւն. «Ուզելով ստանալով մեր ազգին բանասէրները զրկեալ չիթողուլ ասանկ գուարճալի տեղեկութենէ, կըդնենք հոս աս տարի ան փոփոխութեանց գուշակութիւնը, ըլլալիքը՝ ու առաջուցմէ եղածը՝ ըստ երից շրջանակաց:

Ասիկայ գուարճութիւն մընէ...», բայց ոչ սովորական «գուարճութիւն»: Եղանակի գուշակութիւնը յենում է մարդկութեան դարաւոր փորձին, տարբեր գիտութիւնների ձեռքբերումների համադրմանը: Դա իւրօրինակ գուարճութիւն է՝ «բանասիրական, բանալիք մէտէորական բնագիտութեան, դուռն աստղագիտութեան, պատճառ եւ առիթ իմաստասիրութեան, խափանումն ընդ ունայն եւ վնասակար խօսակցութեան» («Եղանակ բիւզանդեան», 1804, էջ 4), ասել է թէ՛ գուարճալին, հետաքրքրականն ու հետաքրքրաշարժը հանդէս են գալիս միասնաբար:

Այսպէս, ահա, մշակուում են մամուլի դերի ու նշանակութեան, տեղեկատուութեան իւրայատկութիւնների սկզբունքներ,

որոնք աւանդական պէտք է դառնային յետնորդների համար՝ անընդհատ հարստանալով ու նորանալով:

Ապրելով Եւրոպայի կենտրոնում, «Տարեգրութեան» խմբագիրը որդեգրում է քաղաքակիրթ լրագրագիտութեան առանձնաշատկութիւններ՝ կանխորոշելով հայ մամուլի զարգացման յետագայ ընթացքը:

Մեզանում քիչ է գրուել այս հանդէսի մասին, գրուածն էլ չի առանձնացել անաչառութեամբ:

Պարբերականում մեծ թիւ են կազմում եւրոպական տէրութիւններին նուիրուած պատմա-քաղաքական ակնարկները: Միանգամայն հասկանալի է, թէ ինչու իտալիայում ապրող հոգեւորականը մանրամասն տեսութեան նիւթ է դարձնում օսմանեան թագաւորների «կարգը»: «Տարեգրութիւնը» հրատարակում էր «ստանպօլի մեր ազգին» համար, որ գտնուում էր օսմանցու տիրապետութեան տակ: «Ոչ ոք չէր պարտադրում վենետիկեան Մխիթարեաններին սոսկ անորոշ ու լակոնիկ տողեր նուիրել իտալական ժողովրդի պատմութեանը կամ մի քանի տողեր նուիրել արեւմտեան երկրներին, իսկ երկրագնդի ամենավայրագ պետութիւններից մէկի բռնապետ-սուլթանների գործունէութեանը նուիրել մի քանի էջեր»<sup>3</sup>: Անհիմն է հետազօտողի յանդիմանութիւնը, նաեւ անարդար: Ծշմարտութեան հետ եզրեր չունեն այն պնդումները եւս, թէ «ակնածանքով է... յիշատակում առաջին սելջուկ տիրակալների անունները», «խանդաղատանքով է... արձանագրում թագաւորների շինարարական ձեռնարկները», «ներքոյ է ձօնում առանձնապէս Մեհեմեդ Փաթիհին», «ոչ մի խօսք բռնութիւնների մասին» (ն.տ.): Այս ամէնից հետեւութիւն է արւում «Մխիթարեան միաբանութեան ղեկավարների» թուրքամէտ «զաղափարախօսութեան» մասին:

Ինճիճեանն, այո, վարում է քաղաքականութիւն, որ հաւանաբար, «Մխիթարեան միաբանութեան ղեկավարների» քաղաքականութիւնն է, եւ դա զգուշաւորութեան քաղաքականութիւն է, «երկրագնդի ամենավայրագ պետութիւններից մէկի» վայրագութիւնը անտեղի եւ անզգոյշ խօսքով ժողովրդի դէմ չողղելու

<sup>3</sup> ԿԱՌՆԻՆԵԱՆ Ա., Ակնարկներ հայ պարբերական մամուլի պատմութեան, Կ. 2-րդ, Երեւան, 1960, էջ 110:

քաղաքականութիւն: Ակնածանքի, խանդաղատանքի, առաւել եւս ներքողի հետքեր չկան: Մէջ բերենք Կարինեանի ասածները իբրեւ թէ հաստատող հատուածը՝ ընթերցողին թողնելով եզրակացութիւնը, թէ որքանով է այն ներքող. «...Սէլիմ... 8 տարի 5 ամիս նստաւ... բարուք զբոսասէր. Գրպընստան առաւ վենետիկացոցմէ... 1571 յաղթըվեցաւ վենետիկցոցմէ եւ այլ քրիստոնէից զօրաց. իր տակը առաւ Թիֆլիս, Շիրվան, Տէրպէնտ, Եէմէնին բերդերը եւ Թուռնու: Էթիլ գետը Թէն գետին հետ ուզեց խառնել, 6 միլի չափ տեղ հրամայեց փորել... զանազան շէնքեր շինեց Էտրէնէ, Գրպըն, Քեապէին էթրաֆը 360 գմբէթ եւ այլն» (մէջբերումը ըստ Ա. Կարինեանի.- Գ. Ա.):

Բազմակէտերը կրճատուած անհարկի մանրամասներին են փոխարինում: «Հրամայեց փորել» բառերից յետոյ, իբրեւ անհարկի մանրամասնութիւն, դուրս են ձգուած «եւ թէպէտ սկսան, բայց առաջ չի գնաց» նախադասութիւնները ...

Ձգտելով առարկայականութեան, ինճիճեանը պարզապէս շարադրում է փաստերը՝ հանրագիտարանային յօդուածի հակիրճութեամբ, յիշելով արշաւանքները, յաղթանակները, պարտութիւնները եւս, շինարարական ձեռնարկումները (հիմնականում «ճամի»-ներ), հարկերը, հաճոյքով մոռացութեան չտալով նաեւ այսպիսի փաստերը, որոնք հետազօտողը չգիտես ինչու (կամ հասկանալի պատճառով) անտեսում է. «Լէնկ Թիմուրը բռնեց ասիկայ (Պայէզլիտ սուլթանին.- Գ.Ա.) երկթէ խաֆէսի մէջ դրաւ. հետը կպտօցնէր ինչպէս մեռաւ» (1801, էջ 66), Մուսղաֆա սուլթանին «եէնիչէրիները իջեցուցին. եւ եէտի խուլէն խեղդամահ սպանին» (ն.տ., էջ 70), Սուլթան Մեհմեդին «վար իջեցուցին, Էտրէնէ սէրային մէջ գոցեցին. ուր 5 տարի 8 ամիս կենալէն ետեւ մեռաւ» (ն.տ., էջ 71), սուլթան Ահմեդը «հրաժարեցաւ զօսպաներուն սէպէպով... մէկ քանի տարի գոցուած կենալէն ետեւ 67 տարվան մեռաւ» (ն.տ., էջ 71): Սրանցով չեն սպառուում «ակնածանքի», «խանդաղատանքի», «ներքողի» դրսեւորումները (սուլթաններից մէկի «մեռած ատենը քովը ըստակ չիգտնըվեցաւ», 1800, էջ 65, մէկ ուրիշի «սըռֆ իշխան մը քովը մօտիկացաւ դանկով զարկաւ», ն.տ., էջ 66, եւ այլն, եւ այլն):

Անարդարացի է նաեւ իտալական ժողովրդի պատմութեանը «անորոշ եւ լակոնիկ» մի քանի տող նուիրելու մեղադրանքը: Տարբեր աւիթներով իտալիան անընդհատ յիշուում է, ճիշտ է,

«լակոնիկ», բայց շատ որոշակի տողերով, իսկ իտալացի զորավար Փրինչիփե Քառլո-ին, նրա յաղթանակներին անդրադառնում է ամեն առիթի դէպքում՝ առաջին «տետրակում» ընդարձակ կենսագրական ակնարկ տեղադրելուց յետոյ անգամ: Այս իտալացին վայելում է ինճիճեանի առանձնայատուկ բարեհաճ վերաբերմունքը՝ թէ զբաղեցրած ծաւալով, թէ գնահատականների զարմանալի ջերմութեամբ, այդ պատերազմների ճանաչուած զօրավարներ Նապոլէոնը, Նելսոնը, Սուվորովը միասին վերցրած Քառլո-ին տրուած գնահատականների մէկ քառորդին էլ չեն արժանանում: Սա, այո, քաղաքականութիւն էր, իտալիայի հանդէպ երախտագիտութեան դրսեւորում: Միակ դէպքն է, երբ «յօրինող»-խմբագիրը մի կողմ է դնում առարկայական պատմողի պահուածքը. «Ասոր (Քառլոին,- Գ.Ա.) պարտական է նէմցեստան իր ազատութիւնը», «Կատարեալ վարպետ է զօրապետութեան արուեստին մէջ», «ունի գուլթ մեծ իր զօրաց վրայ», «ուր տեղ հասնի նէ, հոն յաղթութիւն կըլլայ», (1800, էջ 20), «այնպէս մը կապեց պօսաբառէն, որ կամայ ակամայ խոնարհեցաւ հաշտութիւն ուզեց» (ն.տ., էջ 21), «մտաւ զվիցցերիի երկիրը» (ն.տ., էջ 31), «նեմցէն փռինչիփե քառլօով կը կառավարուի հիմա» (1802, ա, էջ 38):

«Ոչ մի խօսք բռնութիւնների մասին» մեղադրանքը եւ անտեղի է, եւ անարդար: Մէկ ժողովրդի ներսում խռովութիւնները դժկամութեամբ է ընդունում «քեֆալօնիայի բնակիչքը երկու բաժնովեցան. մէջի պազիրկեաններէն ոմանք Դրեստ եւ Վենետիկ փախան», (1801, Բ, էջ 50): Բայց շատ որոշակի վերաբերմունք ունի գաղութային լծից ազատագրուողների հանդէպ, ցաւով է նշում ինքնուրոյնութեան կորուստը: Ընկերային դժգոհութեան ակնարկներ եւս կան («Օսմանցիի» երկրում հարկերի եւ հարկահաւաքութեան նկարագիրն է տալիս՝ ներկայացնելով դաժան բարքեր, բայց առանց վերադիրների, իբրեւ սառը պատմող. «Մենզիլսանէնէրուն բնակիչքը ստանալօլ դուռը չիքայէթ կըգրեն թաթարին ձեռքէն աս բանիս համար» (1800, էջ 45): Ո՞ւր մնաց «ոչ մի խօսքը», թուրքերի դէմ ըմբոստութեա՞ն կոչեր հայերին... Աւելացնենք, որ այլ երկրների մասին իր տեսութիւններում, ինչպէս նաեւ լուրերի հոսքում, ժողովրդական այլ ընդվզումների եւս անդրադառնում է: Դրանց հիմնական պատճառը «ապրուստի նեղութիւնն» է, որը ֆիլէմէնկում եւ զվիցցերիում







քին, ներկայացնում է երկրամասի պատմութիւնը. շատերն են նուաճել այս երկիրը՝ պարսիկները, «հռոմայեցիք», արաբները, մամլուկները, օսմանցիք, «բայց ասդտար ազգի տակ եղողը գիտես թէ Ֆրանսըզին տակ չիկրնար կենալ» (1802, էջ 75):

Սրա պատճառը ամենայն հաւանականութեամբ Ֆրանսիական յեղափոխութեան մէջ պէտք է որոնել նոր միայն «Պօնաբառէ»-ի ծաւալապաշտական արշաւանքներին: Դեռեւս առաջին «տետրակում» հանդիպում ենք Ֆրանսիայի կեանքում կատարուած իրադարձութիւնների արձագանքներին: «Շատ աղէկ գրքերի» հետ «ասանկ ալ շատ անկարգ գրքեր ելան, եւ սուտ իմաստունք՝ որ անկարգութեան եւ անհաւատութեան աղանդը կքարոզէին» (1800, էջ 5): «Ֆրանսըզ ազգը բնութեամբ նետւող է», պատմութիւն «կարդացողներուն» յայտնի է այս բնաւորութիւնը. նրանց գրքերը քարոզում են գաղափարներ, որոնք դէմ են ոչ միայն կրօնին, այլեւ հասարակական կարգին. «Յայտնի եղա՛ւ որ իրենց միտքը չէ թէ միայն հաւատքը վերցնել է՝ այլ նաեւ ամմէն թագաւորները՝ նաեւ ամմէն մեծերը՝ հարուստները» (1800, էջ 6): Թագաւորներին պատժի ենթարկող, եկեղեցական իրաւունքները սահմանափակող, ընդհուպ մինչեւ կրօնն ու հաւատքը մերժող շարժումը, ժողովրդական զանգուածների հուժկու ընդվզումներ (մի տեղ դրանք «ախտ» բառով է բնութագրում), որոնցով այնպէս առատ էր Ֆրանսիայի ԺԸ դարի վերջին քառորդը, չէին կարող արժանանալ «Տարեգրութեան» խմբագրի հաւանութեանը, որի երազանքը գոյութիւն ունեցող իրականութեան անփոփոխ պահպանումն է խաղաղութեան թագաւորութեան պայմաններում: «Հանգստութիւնը» (խաղաղութիւնը. Գ.Ա.) սիրելի է, քանի որ «է մայր շահու՛ գիտութեանց եւ արուեստից», «արիւնը ատելի, պատերազմները վախնալու» (1800, էջ 4): Գերադասելի է, որ «ամմէն թագաւորութիւն իր ունեցածը ունենայ. ամմէն պզտիկ տէրութիւններ... տեղերնին մնան» (ն.տ.):

Ֆրանսիական յեղափոխութիւնը փլուզում էր խմբագրի այս երազանքը: Դրա համար էլ խռովայոյզ Փարիզի այդ օրերի հազարաւոր իրադարձութիւններից ընտրում եւ ընթերցողին է ներկայացնում հետեւեալ երկուսը. Փարիզի ազատութեան ծառից մէկը թուղթ է կախել, «յորում գրած էր. կեցցէ՛ արքայ» (1800, էջ 27): Պակաս ուշագրաւ չէ, դարձեալ մեկնութեան անկարօտ,



միևս լուրը. «Մէկը փարէզի մէջ Ռուսսօին, Վօլդէուին, եւ Դէլ-լին՝ արձանները վար ձգեց կոտորտեց» (ն.տ., էջ 28): «Դեկտեմբերի մէջ պօսափառդէն հազիւ խալըսեցաւ մեռնելէն» (1800, էջ 40),<sup>4</sup> եւ շարադրում է նրա դէմ կազմակերպուած մահափորձի մանրամասները: Իրեն հաճելի են եղել այս լուրերը:

Պատերազմները նոյնպէս խախտում են իրականութեան ներդաշնակութիւնը: Ջարմանալի չըջահայեցութեամբ է բացատրում տէրութիւնների յարաբերութիւնները, կատարում համոզիչ վերլուծութիւններ, փորձում յայտնաբերել դրդապատճառները: Իրադարձութիւնները յաճախ այնքան անակնկալ են, չեշտում է խմբագիրը, որ դրանց «պարագաները, պատճառները չի գիտնաս չիմտածեանէ, պէլքի տարակուսիս հաւատալու» (1801, էջ 3): Խոռլ դժգոհութիւն է դրսեւորում մեծ տէրութիւնների գաղութային քաղաքականութեան դէմ. «Տարին ինկիլիզը կըհանէ անկէց (գաղութային մի երկրից.- Գ.Ա.) 500 հազար սղէուլին ոսկի» (1801, էջ 34): Մշակութային կողոպուտն էլ նկատում եւ ներկայացնում է. Փարիզում կազմակերպուած մի ցուցահանդէսում «1390 պատկեր կայ դրսի երկրի քաշված», «հին ամաններ(ի)... մեծ մասը իդալիայէ բերած էին» (1801, Բ, 64):

Առարկայական տեղեկատուութեան այս կերպը սխալ մեկնութեան տեղիք է տուել. «Գաղութային պատերազմների եւ վայրագ քաղաքականութեան մասին ոչ մի քննական խօսք չի աւսում ինծիճեանը»<sup>4</sup>: Հնդկաստանում կատարուած դէպքերը, օրինակ, նկարագրում է առանց մեկնաբանութիւնների, բայց շարադրանքը ընթերցողին է հասցնում խմբագրի դժգոհութիւնն այն բանից, որ այստեղ տիրութիւն անողը «ինկիլիզի ընկերութիւնն» է. «Անոնք անոր (Թագաժառանգի.- Գ.Ա.) մէկ ազգակալութիւնն» է. «Անոնք անոր (Թագաժառանգի.- Գ.Ա.) մէկ ազգակալութեան մասին խօսք անգամ չկայ, ժողովուրդը խաղից դուրս է: «Տըվինք, առինք, կամ փոխադրեցինք մէկմէկու աւ ասթնամէով» (1801, Բ, էջ 17), սա է մեծ տէրութիւնների խօսելու ոճը, որ դուր չի գալիս ինծիճեանին: Այս առումով շատ աւելի բնորոշ է

4 ԿԱՐԻՆԵԱՆ Ա., նշ. աշխ., էջ 105:



անգլիացի խորհրդարանականի խօսքը. «Նաբօլին եւ Փօրդուկալը տեղերնին դարձուցինք. իռլանտան մեզի հետ միացուցինք. Հնտստան դիբուս սահիպին երկիրը առինք. ճեաքօպինուլթիւնը գետինը կործանեցինք»... (1801, Բ, էջ 44): Միակը, որ համահունչ էր խմբագրի ցանկութիւններին, «ճեաքօպինուլթիւնը» կործանելու իրողութիւնն է: Իրենց նուաճած երկրներում նշանակուած դեկավարները պէտք է «նաեւ իրենց հաճոյ լինեն»: Նման վերաբերմունքի բացակայութիւնն է, հաւանաբար, պատճառը, որ առանձին համակրանքով է ներկայացնում իր սիրելի հերոսի՝ իտալացի զօրավար Փօլինչիփէ Քառլօ-ի «Թուղթը» իր նուաճած «զվիցցերիի երկրի» բնակչութեանը, որի մէջ պարտաւորում է «ան կառավարութիւնը սահմանելու՝ որն որ ժողովուրդը կը հաւնի»:

Մեծ տէրութիւններն իրենց ուզածը անում են՝ «մէկ մահանայով... կպարտաւորեն»՝ յաճախ խտրութիւն չդնելով միջոցների միջեւ. «Ֆրանսըզը՝ վախցօղն ալ բարեկամն ալ քիչ մը խաբէլէն ետեւ, տակը առաւ կողոպտեց» (Իտալիան.- Գ.Ա.)՝ «ուզածը ըրաւ» (1800, էջ 7): Բոլորին առաջնորդում է սեփական շահը: «Պրուշի թագաւորն ալ անդտար հարկաւոր եւ շահաւոր սեպեց աս դաշնակցութիւնը, որ ինքն ալ անոր ույմիչ եղաւ» (1801, էջ 32), շատ աւելի բնութագրական է չվէդների դեսպանի զրոյցը «ինկիլիզի» դեսպանի հետ. «...Դուք մոսկովին հետ հիմա նիզա ունեցաք մալդաին վրայ. մեզի հետ նիզանիդ ի՞նչ» (1801, էջ 35):

Մեծ նշանակութիւն տալով պետութիւնների միջեւ կնքուող դաշնագրերին, պարբերականի էջերում յաճախ է տեղ յատկացնում դրանց հրապարակումներին: Դաշնագրերը ընթերցողներին հնարաւորութիւն են տալիս աւելի լաւ հասկանալու պետութիւնների փոխյարաբերութիւնները. «Աս տարի կրնայ ըսվիր դաշնակցութեան տարի,- հաւաստում է խմբագիրը «քաղաքական վիճակ աշխարհիս» բաժնում՝ շարունակելով,- մէկը սալթ թագաւորաց դաշնակցութիւնները իմանայնէ, իրենց օրինաց ծուծը եւ աղբիւրները կիմանայ. անոր համար հոս մէկիկ մէկիկ կըղնենք որ մեր ընթերցօղը քիչ բանով մը սանքի մեծամեծ հատոր թագաւորաց օրէնքները կարդացածի չափ կըլլայ» (1801, Բ տետրակ, էջ 1): Ոչ միայն այս. խմբագիրը չի մոռանում, որ իր ընթերցողները բազում զբաղմունքի եւ մասնագիտութիւնե-



րի տէր մարդիկ են եւ աշխատում է բաւարարել նրանց պահանջները եւս: Այսպէս, օրինակ՝ «Շվէտի թագաւորի» եւ «բոլոր Ռուսիոյ» կայսեր միջեւ կնքուած պայմանագրի կէտերից մէկը պարտաւորեցնում է արգելել ապրանքների մուտքը («ապրանք չիտանին») այն երկրներ, որոնք «հիմա կամ ետքը կռուի մէջ կըլլան» (1801, Բ, 6): Եւ որպէսզի ընթերցող վաճառականները «ծուռ» չհասկանան, շտապում է թուարկել ռազմական այն ապրանքները, որոնք արգելւում են: Այս յիշատակումը անում է, որպէսզի չխախտուեն «առուտուրի եւ նաւարկութեան ազատութիւնը» (ն.տ.): «Տարեգրութեան» էջերում յաճախ են յայտնւում նիւթեր, որոնք հասցէագրուած են «մեր ազգին վաճառականներուն» օգտակար լինելուն: Ստամբուլից ձգուող առեւտրական ճանապարհներն է ներկայացնում (Ստամբուլ-Բաղդադ, Ստամբուլ-Հալէպ)՝ նշելով հանգստեան կայանների, հիւրանոցների («խօնախներու») հեռաւորութիւնը՝ «իրենց սահաթներով»: Կողմնորոշելու համար բերում է լրացուցիչ տեղեկութիւն. «ստանպօն ինչուան Հալէպ 750 միլ է. թաթարը աղէկ ատեն 10 օրուան մէջ կրնայ երթալ» (1802, Բ, էջ 76): Նոյն նպատակով ներկայացւում են նաեւ «հողմերի անունները»՝ տաճկերէն, իտալերէն, «ֆիլեմերէն», հայերէն: Այնուամենայնիւ, վաճառականների խնդիրները այստեղ աւելի քիչ են հաշուի առնւում, քան «Ազդարարում»:

Ղուկաս Ինճիճեանը թերեւս առաջինն է, որ անդրադառնում է Ռուսաստանի Վրաստանի միացմանը՝ իր գնահատականներում դրսեւորելով քաղաքական կողմնորոշում: «Ազդարարի» նման, թէեւ ոչ «Ազդարարի» հետեւողականութեամբ ու ընդգծումով, «Տարեգրութիւնն» էլ անթաքոյց համակրանքով է արտայայտւում Մոսկովի թագաւորութեան հանդէպ, քննադատական վերաբերմունքի ոչ մի արտայայտութիւն: Ըստ Ինճիճեանի Վրաստանն իր հովանու տակ առնելով Ռուսաստանը դրսեւորել է լայն մարդասիրութիւն, ինչպէս եւ առաջնորդուել է կրօնական համակրանքներով. «Մեր հաւատքը ունին, եւ սէր ունինք կրօնսինիայի ժողովրդեան վրայ», հաճոյքով մէջբերում է ցարի խօսքերը (1801, Բ, էջ 48): Պատմական իրողութեան նկատմամբ խմբագրի հաւանութիւնը մի ուրիշ ակունք էլ ունի՝ միացուած երկրի քաղաքացիները ռուսներին հաւասար կը վայելեն մեծ երկրի քաղաքացիների իրաւունքները, կը պահպանուեն վրացա-

կան սովորոյթները, «արտօնութիւնները, եւ ինչքը»: Ամէն ինչից զգացուած է, որ խմբագիրը նոյնպիսի մի ելք կ'ողջունէր նաեւ Հայաստանի համար:

Ուշագրաւ է ընկալուածը այն պատճառների, որոնք ստիպեցին «Կիւրճիի» «Գէորգ խան» թագաւորին դիմելու այդ քայլին: Երկիրը քայքայուել էր հարեւանների դէմ մղած անյաջող պատերազմներից («քովիններուն հետ» կռիւները «միշտ դժբաղդ եղեր էր») եւ ներքին տեւական երկպառակութիւններից («... բուն իր տանը մէջ տարաձայնութիւն կար» (1801, Բ, էջ 47)): Վերջին պարագան շատ է վշտացնում խմբագրին: Ընդհանրապէս միշտ էլ զսպուած ցաւով է արձանագրել ներքին անհաշտութիւնների կործանարար նշանակութիւնը ժողովրդի համար: «Աս իրենց մէջի (խօսքը հնդիկների մասին է.- Գ. Ա.) խռովութիւնը ինկիլիզին շատ յաջողութիւն պիտոր տայ իրենց վերայ տիրելու» (1801, Բ, էջ 57):

Զթաքցուած ցաւ կայ վրացական ինքնուրոյն թագաւորութեան վերացման փաստում. «Ասանկով աս տարի վերջացաւ աս թագաւորութիւնը՝ որ հնուցմէ պէրի եկած էր» (1801, Բ, էջ 48): Թուրքիայի մասին պատմական ակնարկում, կարծես ի միջի այլոց, յիշում է. «իրեն տակը ունի շատ ազգ եւ երկիր, որք ի հնումն էին թագաւորութիւնք» (1800, էջ 10): Ցաւ կայ նաեւ այն յիշատակման մէջ, թէ «մոսկովները հիմա իրեք երկիրնալ՝ այսինքն կիւրճիսթան, պաշ աչըխ, եւ մնկոէլ՝ մէկ անունով կոչեցին Կրուսինիա» (ն.տ.): Առիթն օգտագործելով՝ նաեւ բացատրում է, թէ ինչու վրաց թագաւորութիւնը աւելի երկար յարատեւեց. «եւ տեղը յարմար ըլլալով՝ աւելի քչեց քան զհայոցը» (ն.տ.):

Ինճիճեանի դիւանագիտական քաղաքականութիւնը դրսեւորում է յատկապէս կրօնական խնդիրներում: Նա չէր կարող չարձանագրել, որ Եւրոպան «ունի մէկ մեծ եկեղեցական իշխանութիւն՝ Հռոմայի տէրութիւնը»-ը (1800, էջ 9): Մի ուրիշ տեղ ընթերցողներին է հասցնում Մոսկովի Պօղոս թագաւորի մօր՝ Կատարինէի բարեացակամ վերաբերմունքը «հռոմայու քահանայապետի» նկատմամբ: Շատ աւելի ուշագրաւ է, սակայն, Հռոմի պապի եւ Բոնապարտի յարաբերութիւնների մեկնաբանութիւնը: «Փրանսային հռոմայու հետ միաբանութիւնը» դիտում է 1801թ. «եկեղեցական վիճակի» երկու կարեւոր իրադարձութիւններից

մէկը: Չմոռանանք, սակայն, որ այդ միաբանութեանն անդրադառնալուց յետոյ Նապոլէոնի խօսքից շատ կարեւոր մի մեջբերում է կատարում, որը նաեւ իր համոզումն է. «Տասը տարվան իմ փորձս սորվեցուց ինձի՝ որ ամմէն կառավարութեան հարկաւոր է մէկ կրօն մը. եւ 16 դարուց պատմութիւնը կըցըցընէ ինձի՝ որ ուղղափառ կրօնը ամմէնէն յարմար է ֆրանսայի. որ կրնայ երջանիկ ընել զֆրանսզները. 30 միլիոն բնակչաց մէջ՝ 24 միլիոնը ուղղափառ կրօնը կուզեն» (1801, Գ, 4-5): Առանձնակի ջանասիրութեամբ ներկայացնում է նաեւ Հռոմի եկեղեցու հետ նոր յարաբերութիւնների շուրջ Ֆրանսիայի հոգեւորականութեան շրջանում ծագած դժգոհութիւններն ու երկպառակութիւնը: Ու թէեւ տարբեր առիթներով բարձր է գնահատում Յիսուսեանների կրթական գործունէութիւնը, այնուամենայնիւ դժուար է բաժանել հետազօտողի տեսակէտը, թէ «հանրամատչելի հայերէն «Տարեգրութեան» մէջ ինֆորմացիոն ակնարկը չառաջադրւում էր բաւական որոշակի կերպով կաթոլիկ եկեղեցու ուղեգծի պաշտպանութեան ու հիմնաւորման նպատակով»<sup>5</sup>: Ինճիճեանի հաղորդումների ենթատեքստը բոլորովին էլ չի հաստատում Ա. Կարինեանի եզրակացութիւնը, նա պարզապէս տուրք է տալիս ընդունուած սխալ տեսակէտին:

Հանդէս գալով միջնադարի աւարտի եւ նոր ժամանակների սկզբնաւորման սահմանագծում, «Տարեգրութիւնը» կրում է երկու աշխարհագրացումների կնիքն ու դրոշմը. պարբերականը մի ոտքով ամուր յենուած է միջնադարին, միւսը պարզել է դէպի նոր դար: Ժողովրդի լուսաւորութիւն կրթութեան միջոցով, սա է նրա սկզբունքը, որն էլ պայմանաւորում է հասկանալի լեզուով գիրք ու դպրոց ունենալու անհրաժեշտութիւնը:

Խմբագիրը «ազգը պայծառացնելու» երկու հիմնական միջոց է մատնանշում՝ բանալ «ուսմանց դպրատունները» եւ «յարմար... գրքեր հանել» (1801, Գ, էջ 6): «Տարեգրութիւնն» ինքը կոչուած էր հէնց այդ խնդիրներին ծառայելու: Աւելացնենք, որ յիշեալ հարցերի նկատմամբ տէրութիւնների ու նրանց առաջնորդների վերաբերմունքով էլ չափում է նրանց գործունէութիւնը: Գովեստով է խօսում «Չինումաչինի թագաւոր քին չօնկ»-ի մասին՝ «գիտուններու խիստ պաշտպան եղաւ», Մոսկովի Պօղոս

<sup>5</sup> ԿԱՐԻՆԵԱՆ Ա., նշուած աշխատութեան մէջ, էջ 119:



Թագաւորը շատ դպրատուններ բացեց: Աւելին՝ ուսումնական փոխադարձ կապերը նպաստում եւ ամրացնում են յարաբերութիւնները այն երկրների, «որ քաղաքականութիւն ունին»: Օրինակը Ֆրանսիան եւ Իսպանիան են, որոնք վաղուց «կապ բարեկամութեան ունին ուսման մէջ», որը հովանաւորում է երկու տէրութիւնների կողմից հաւասարապէս. «ասով երկու ազգին սէրը մէկ մէկու վրայ» շատացնում են (1801, Դ, էջ 13):

Տպագիր խօսքի նկատմամբ մեծ սէրն է, թերեւս, պատճառը, որ «Տարեգրութեան» երկու տարուայ համարներում ընդարձակ մի նիւթ է տպագրում գրի ծագման, անցած ճանապարհի մասին՝ տեղ-տեղ յիշելով հայերի մասնակցութիւնը եւս: Ընդհանրապէս հայոց պատմութեան ու մշակոյթի խնդիրներին անդրադառնում է այլ ժողովուրդների համանման իրողութիւններ քննելիս: Գրի գիւտի, գրաւոր խօսքի զարգացման ընթացքը «գրասէր եւ էրուդիտ», «բազմահմուտ խմբագիրը» (Ա. Կարինեան) ներկայացնում է խիստ մանրամասնօրէն՝ պատկերազրից («զարմանալի պատկերներ») ու «չուանէ հանգոյցներ»-ից մինչեւ ձեռագիր ու տպագիր գիրք: «Մանր գրերը» նկարագրելիս հարկ է համարում յիշել՝ «Ասանկ մանր գիր գրելու մեր ազգէն Ստանպօլու դպրաց մեջաւ ծաղկեցան ոմանք» (1802, Բ, էջ 83): Գրքի տպագրութեան կատարելութեան հասաւ «Օլանտա որ է Ֆիլէմէնկ», որտեղ «գեղեցիկ գրերով եւ աղէկ թղթով շատ հեղինակներու գործք տպվեցան», դրա համար «հաիւ տպագրութիւն հանողներնալ Ֆիլէմէնկ գացին փորել տըվին էն աղէկ հաիւ գրերը. ետքը ուրիշ տեղերալ զարդարվեցան» (1802, Բ, էջ 87): Ծածկագրութիւնը մեզնում էլ ընդունուած է եղել (ն. տ. էջ 94):

Հակառակ «Ազգարարի» լեզուին, որ գրաբարն էր, «Տարեգրութիւնը» որդեգրում է «աշխարհաբառ»ը, որին ինճիճեանը աւելի վաղ էր դիմել: Ազգային պետութիւնների յարատեւութեան, ազգային լեզուների բարգաւաճման կողմնակիցն էր «Տարեգրութեան» խմբագիրը: Ընթերցողներին հաղորդելով, որ գիտնականները մտահոգ են բոլոր ժողովուրդներին մատչելի «ընդհանուր նշաններ»-ով լեզու ստեղծելու, որը մարդկանց, վաճառականներին առաջին հերթին (սա խմբագրի ընդգծումն է. Գ.Ա.), կ'ազատի լեզուներ սովորելու վրայ շատ ժամանակ վատնելուց, ներքին բաւականութեամբ շեշտում է. «հիմա ամմէն ազգ իրենց լեզուով գրելու հետ են» (1802, Փետրուար, էջ 17): Պոլսի



բարբառն է ընկած պարբերականի լեզուի հիմքում՝ անհարկի խճողողած թուրքերէնից, այլ լեզուներից ու բարբառներից փոխառեալ բառերով, երբեմն՝ անհասկանալիութեան չափ: Մի քանի նմոյշ. «Մէկ ծովու օրէնք մը խուլլանմիշ կըլլայ, որ քէֆինէ է. հիշ ույմիշ չըլլար» (1801, էջ 32), «Մարտի 28-ին Նաբօլին եւ Ֆրանսզը պարը ըրին. Նաբօլին մարդը միշըու կըսվէր որ Մոսկովի թագաւորին քօլօնէլօ էր. Ֆրանսզին ալգվիէն» (1801, Բ, էջ 23), «Փետրվ. մէջ ինկիլդեռա սկսաւ խօսվիլ գառնադիկի նապապին տղոց տավան» (1802, Փետրվար, էջ 8), «Մօտիկ կէմօնտա ըսած տեղը Աւսդրիոյ մէջ նոր թիւուիւ մը ֆուռուն շիներ էր պիռուայի համար» (1802, Յունուար, էջ 39): Այս վերջին նախադասութեան համար փակագծերում աւելացնում է՝ «որ խմելիք մըն է», որից կարելի է կռահել, թէ «պիռուն» գարեջուրն է...

Բանասիրութիւնը այսօրուայ ըմբռնումով, իբրեւ նեղ մասնագիտութիւնների համախումբ, ուշ չըջանի երեւոյթ է: Ղուկաս Ինճիճեան-խմբագրի համար այն դեռեւս «ամենայն ուսմանց» տրուող անունն է, որով հասկացւում է այն, ինչ հասկանում են «Եւրոպացիք» «Էդդէռադուռա» ասելով (1801, Դ, էջ 11): 1802-ի «Տարեգրութեան» չորրորդ՝ «բանասիրական վիճակ աշխարհիս» բաժինը այդ իսկ պատճառով բազում ենթաբաժիններ ունի՝ «գիտութիւնք», «աստղաբաշխութիւն», «աշխարհագրութիւն», «բնաբանութիւն», «նորանշանք», «բժշկութիւն», «վարք» (որեւէ տէրութեան դեկավարի), «մէտէորականք», նոյնիսկ՝ «գուշակութիւն» յաջորդ տարուայ:

Նոյն կերպ տարրորոշուած չէ «արհեստի» բաժինը եւս: Ինչպէս միջնադարում՝ այս եզրը նշանակում է եւ արուեստ, եւ արհեստ, որ ներառում է անգամ վաճառականութիւնը («արուեստից մէջ ամմէնէն շահաւոր է վաճառականութիւն»), թէեւ նշում է միւսներից ունեցած տարբերութիւնը եւս. «ուրիշ» արուեստներ մասնաւոր են, իսկ աս «ընդհանուր է. ամմէն ազգ կըբանեցնէ ու կըշահի» (1801, Բ, էջ 66): Պատերազմներն ու խռովութիւնները առաջին հերթին սրան են վնաս հասցնում: Արուեստ բաժնում կողք-կողքի ներկայացւում են ծաղկում ապրող «ձեռագործ»-ութիւնը, «պատկերահան»-ութիւնը, «չուխա շինելու արուեստը» եւ «Շատով անուն քանդակագործ երեւելի»-ն (որի նշանաւոր մի աշխատանքը «կանգնեցուցին Պէլլին քաղաքը, հա-

սարակաց պաղչաին մէջ», 1800, էջ 48), նկարչութիւնը, միւս արուեստները: Խմբագիրը ուղիղ կապ է տեսնում հասարակական-քաղաքական կեանքի եւ արհեստ-արուեստների զարգացման միջեւ: «Ետքի ատեններս» արուեստների զարգացման ոլորտում Ֆրանսիայի ետ մնալը բացատրում է պատերազմով եւ «իրեն ազգին խռովութեան պատճառաւ» (1801, Բ, էջ 63), իսկ նոյնի ծաղկումը Անգլիայում՝ սրանց տարած յաղթանակներով:

«Ազգարարի» համեմատութեամբ հարուստ չէ «Տարեգրութեան» ժանրային պատկերը: Այսօրուայ չափանիշներով առաջնորդութիւն պարբերականի էջերում կարելի է նկատել տեղեկատուութեան այսպիսի կերպեր առաջնորդող, քաղաքական եւ միջազգային տեսութիւն, լուր, ակնարկ-դիմանկար, գիտական յօդուած (տարբեր բնագաւառներից), աշխարհագրական (այլ բնագաւառների եւս) զրոյց, պատմական ակնարկ, մահախօսական, կենսագրութիւն (վարք), հետաքրքրաշարժ նորութիւններ, դէպքերի, թագաւորների գահակալութեան ժամանակագրական պատմութիւն... Խմբագիրն, ի հարկէ, յատուկ ժանրային քաղաքականութիւն չի վարում, յիշեալ ժանրերը օգտագործւում են ըստ նիւթի թելադրութեան...

«Ազգարարի» հետ միասին «Տարեգրութիւնը» հայոց տեղեկատուութեան դաշտում ազգարարում ու տարեգրում էր սկզբունքներ, որոնք աւանդութիւն էին դառնալու յետագայ շրջանի հայ մամուլի համար:

ԳԱՌՆԻԿ ԱՆԱՆԵԱՆ